

Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli (haz. Uğur Derman), Ankara 1972, I, 95; Nihad M. Çetin, "İslâm Hat Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi (Yâkut Devrinin Sonuna Kadar)", *İslâm Kültür Mirâsında Hat San'atı* (haz. M. Uğur Derman), İstanbul 1992, s. 22; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994, s. 58-59.

MUHİTTİN SERİN

TEVLİD

(التوليد)

İstişhâd asrından sonra ortaya çıkan kelimeler, yeni kelime türetimi ve mevcut kelimelere yeni anlam yükleme mânasında filoloji, başka bir şairin kelime, söz ve temasını farklı şekilde kullanma anlamında belâgat terimi.

Sözlükte "doğurmak" anlamındaki vilâd (vilâdet) kökünden türeyen tevfid "doğurtmak, bir şeyden başka bir şey meydana getirmek" mânasına gelir. Arap edebiyatı ile Arap filolojisinde tevfid yabancı unsurların Arap toplumuna girip onlarla birlikte yaşamasını, müvelled ise bu sınıftan kişileri ifade etmek için kullanılıyordu. Daha sonra tevfid, istişhâd asrı Araplar'ı arasında yaygın olmayan yeni tabir ve kelimelerin Arapça'da yer almasını, müvelled yeni tabir ve kelimeleri belirtmeye başlamıştır. Tefvid ve müvelled bu anlamda kullanılan ilk Arap dilleri Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/771) ve Yûnus b. Habîb'dir (ö. 182/798) (Hilmî Halîl, s. 157). I. (VII.) yüzyılın sonu ile II. (VIII.) yüzyılın başında müvelled ile eş anlamlı kullanılan diğer bir kelime **muhdestir** (a.g.e., s. 159). Müvelled, dahîl, murrreb, a'cemî kelimeleriyle aynı ve daha dar anlamda Arapça'ya yabancı dilden gelen kelimeleri de ifade ediyordu. Günümüz Arap filolojisinde bu sonuncu olgu "el-iktirâzu'l-lugavî" başlığı altında ele alınmaktadır (a.g.e., s. 73). Tefvid ve müvelled zaman zaman her çeşit dil yanlışını ifade eden "lahn" kavramıyla karıştırılmıştır. Meselâ Sa'leb kelimeye meydana gelen her türlü değişimi müvelled şeklinde nitelemiştir (Süyûtî, I, 310). Çağdaş dil bilimcilerden İbrâhim Enis, Arap dili geleneğindeki bu değerlendirme ve delâlet biçimini, İslâm'la değişen kelimelerin diğerlerinden ayrı tutularak müvelled sayılmamasını eleştirmektedir (Hilmî Halîl, s. 175, 176). İslâmî terminolojide yerleşmiş kelimeler dışında kalan yeni kelimelerin bir tür bozulma diye görülmesi yaygın bir kabuldür. Muhammed b. Ahmed el-Ezherî ile İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin eserlerinde olduğu gibi pek çok sözlükte müvelled kelimelere yer verilmemiş, eğer yer verilmişse bu

kelimeler ya kusurlu sayılmış ya da önceki dönemde bulunmalarından dolayı alındıkları belirtilmiştir (Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîki, s. 14). Bu çerçeveye giren bir kelime Arapça'nın kalıplarına uyum sağlamışsa Arapça kabul edilmiştir (Bakalla, s. 73). Süyûtî bu doğrultuda müvelled kelimelerin sözlük ve gramer alanında delil olarak kullanılmayacağını söylemiştir (*el-Mühzir*, I, 304). Müvelled kelimeler konusundaki bu olumsuz yaklaşım Firûzâbâdî ile aşılmıştır. Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhîte* bu tür kelimelere ve bilimsel terimlere, özellikle fıkıh ve aruz terimlerine geniş biçimde yer vermiştir (Hilmî Halîl, s. 178). Yaklaşık 150'lere (767) kadarki devreyi kapsayan ihticâc devrinden sonra yaşamış müvelled / muhded ediplerin şiirleri söz konusu döneme ait kelimeler gibi sözlük ve gramerde referans değeri taşımaz (bk. MÜVELLEDÛN).

Arap dil bilimi çalışmalarında tevfid bugün daha çok Batı dil bilimi çalışmalarındaki "neolojizm" karşılığında kullanılmaktadır (Vardar, s. 223). Batı'da neolojizm olgusu yeni kelimeler türetme ve mevcut kelimelere yeni anlamlar yükleme biçiminde iki grupta değerlendirilmektedir (Darmesteter, s. 31-32). Arap filolojisinde lafız ve mâna iştikakı şeklinde ikiye ayrılan türetme yolları günümüzde pek çok Arap dilcisine göre bu tasnife uymakta, buna bağlı olarak Arapça'nın bütün gelişim yollarını karşılamak üzere "isrâû'l-luga" ve "tenmiyetü'l-luga" (dil'in zenginleştirilmesi ve geliştirilmesi) gibi terimlerle birlikte tevfid terimi de kullanılmaktadır. Tefvid daha özel bir türetmeyi ifade eden "et-tefvîd bi't-terceme" ve belli ihtiyaçları karşılamaya yönelik olmadığı halde bazı yazarların veya konuşmacıların dilde yenilik yapma hevesiyle kelime uydurmalarını anlatan "et-tefvîdü'l-marazî" gibi tabirler içinde de kullanılmaktadır (Hilmî Halîl, s. 182, 651).

Belâgatta Tefvid. Belâgatın bedî' dalında hem lafız hem mâna sanatlarıyla ilgili olan tevfid, kelimenin "bir şeyden başka bir şey üretilip meydana çıkarmak" anlamından doğup terim haline gelmiştir. Yaygın anlamıyla tevfid, bir şairin başka şaire ait lafız veya mânayı alıp kendi şiirinde ayrı bir anlam ve temada kullanması, bir anlam ve tema halinde ortaya koymasındır. Serika, intihal, tazmin, iktibas, nakil gibi türlerle de ilgisi bulunan tevfid "nakil" başlığı altında ele alan ve "şairin başkasına ait belli temadaki kelimeyi şiirinde farklı temaya naklederek kullanması" biçiminde ilk tanımlayan kişi Ebû Ali el-Hâtimî'dir (ö. 388/998). Ebû Hilâl el-Askerî konu-

yu ilk defa, "başkasının güzel bir konumdaki ifadesini latife yollu çirkin, çirkin bir sözünü güzel yoruma dönüştürerek sunmak" anlamında "telattuf" adıyla ele almıştır (*Kitâbü's-Şinâ'ateyn*, s. 482). İbn Reşîk ise bunu "telattuf ve tevfid" diye anarak "şairin başkasına ait bir mânadan yeni bir mâna üretmesi veya ona ziyade bulunması" biçiminde tanımlamıştır (*el-Umde*, I, 233). İbn Münkız, telattuf başlığıyla ele aldığı tevfid "başkasının sözüyle kendi sözünü birleştirerek onlardan üçüncü bir söz üretmek" şeklinde tarif etmiş (*el-Bedî'*, s. 284), ayrıca "başkasının anlamını farklı muhtevada kullanmak" diye tanımladığı "nakil" başlığı altında (a.g.e., s. 205-212) yine başkasının uzun, kısa, fasih ve fasih olmayan sözlerini uzununu kısaya ve aksine, fasihi fasihe, fasihi fasih olmaya ve aksine çevirmek şeklinde ayrı başlıklar altında kaydettiği nakil çeşitleri içinde de birçok örnek vermiştir (a.g.e., s. 183-193). İbn Ebû'l-İsba' tevfid lafız ve mânaya yönelik olarak iki kategoride incelemiştir, Safiyyüddin el-Hilîlî, İbn Hicce, İbn Ma'sûm ve Abdülganî en-Nablusî gibi müellifler de konuya bu bağlamda yaklaşmıştır. Hatîb el-Kazvînî tevfidî hafî bir serika türü saymış, onun *Telhîşü'l-Miftâh*'ına şerh yazan belâgatçılar da kendisine uymuştur. Lafız tevfidî bir tür serika ve intihal sayılarak eleştirilirken mâna tevfidî güzel ve bedî' kabul edilmiştir.

Lafız ve mâna tevfidine örnek olarak İslâm kahramanlarından Mus'ab b. Zübeyr atının bir yanına "udde" (savaşa hazırlık) damgasını, muhalifi Haccâc'ın eline geçen atın diğer yanına Haccâc "li'l-firâr" (kaçmaya hazırlık) damgasını vurmuş, böylece övgü konumundaki söz yergi konumuna aktarılmıştır. Şiirden örnek bağlamında İmru'ülkays b. Hucr'un "وقد أمتدي والطيبر في / بمنجرد قيد الأوابد هيكل" (Bazan erkenden ava çıkarım, kuşlar henüz tüneklerindeyken, yaban hayvanlarının kemendi olan müheykel bir atla) beytine nazîre olarak yazılan "لها منظر / قيد النواظر لم يزل / يروح ويغدو في خفاره الحب" (O dilberin öyle bir cemali vardır ki âdeta gözleri kamaştırır kementtir. Aşkıma o pürhâyâ cemal içinde döner dolaşır) beyti verilebilir. İlk beyitte "kaydü'l-evâbid" (vahşilerin kemendi) ifadesi av teması bağlamındayken ikinci beyitte "kaydü'n-nevâzir" (bakan gözlerin kemendi) şeklinde nesib / gazel temasına dönüştürülmüş ve son beyit bu iki ifadeye dayanılarak üretilmiştir. "Başkasının mâna ve temasını onun lafızlarını kullanmadan farklı mâna ve temaya aktarmak ve bu ikisinden üçüncü bir söz üretmek" biçiminde tanımlanan mâna tevfidine ör-

TEVLİD

nek olarak Kutâmî'nin, "Aceleci olmayan muradına erer / Acele eden eceline gider" anlamındaki beytiyle bundan esinlenen Sâlim b. Vâbisa'nın, "Yapacağın işleri orta bir seyirle bitir / Nitekim ahlâk alıştırma döneminden sonra oluşur" beyti gösterilebilir. Burada ilk beytin muhtevası ikincinin ilk mısraında özetlenmiş, bu ikisinden son mısraın içeriği üretilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebü Hilâl el-Askerî, *Kitâbü's-Sînâ'ateyn* (nşr. Müfîd M. Kumejha), Beyrut 1404/1984, s. 482-485; İbn Reşîş el-Kayrevânî, *el-'Umd*e (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1353/1934, I, 233-235; Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkî, *el-Mu'arreb* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire 1969, s. 14; İbn Münkiz, *el-Bedî' fi nakdi's-şî'r* (nşr. Ahmed Ahmed el-Bede'vî – Hâmîd Abdülmecîd), Kahire 1380/1960, s. 183-193, 205-212, 284-285; İbn Ebû'l-İsba', *Tahrîrû't-Tahbir* (nşr. Hifnî M. Şeref), Kahire 1983, s. 494-498; a.m.f., *Bedî'u'l-Ku'ân* (nşr. Hifnî M. Şeref), Kahire 1377/1957, s. 207-211; Safiyyüddin el-Hillî, *Şerhu'l-Kâfiyeti'l-bedî'iyye* (nşr. Nesîb Neşşâvî), Dimaşk 1403/1983, s. 215-218; İbn Hicce, *Hizânetü'l-'edeb* (nşr. Selâheddin el-Hevvârî), Sayda 1426/2006, II, 261-263; Sü-yûtî, *el-Müzhir*, Kahire, ts. (Dâru İhyâi'l-kütübî'l-Arabiyye), I, 304, 310; Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-'edeb* (Bulak), I, 21; İbn Ma'sûm, *Envârü'r-rebî' fi envâ'i'l-bedî'* (nşr. Şâkir Hâdî Şükr), Necef 1388/1968, V, 323 vd.; A. Darmesteter, *La vie des mots*, Paris 1932, s. 31-32; Hilmi Halîl, *el-Müvellid fi'l-'Arabiyye*, Kahire 1954, tür.yer.; M. H. Bakalla, *Arabic Culture Through its Language and Literature*, London-Boston 1984, s. 73; M. Hamâse Abdüllatif, *Luğatü's-şî'r: Dirâse fi'z-zarûreti's-şî'riyye*, Kahire 1416/1996, s. 38-39; İbrâhim b. Murâd, "Tevlîdü'l-muštalaḥî'l-îl-miyyi'l-'Arabiyyi'l-ḥadiş el-kaẓâyâ ve'l-işkâliyyât", *el-Luğatü'l-'Arabiyye ve teḥaddiyâtü'l-kamî'l-ḥâdî ve'l-şîrîn*, Tunus 1996, s. 35-58; Ahmed Matlûb, *Mu'cemü'l-muštalaḥâtî'l-belâğiyye ve teḥavvürühâ*, Beyrut 1996, s. 440-442; Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2002, s. 223; Soner Gündüzöz, *Arapça'da Kelime Türetimi: Kauramlar-Kuramlar-Kuramlar*, Samsun 2005, tür.yer.; a.m.f., "Arapça'nın Potansiyeli: Arapça'da Kelime Türetim Yollarına İlişkin Bir İnceleme", *Marife*, IV/2, Konya 2004, s. 177-196; Selâhaddin ez-Za'belavî, "el-İşkâk", *et-Türâşü'l-'Arabî*, III/9, Dimaşk 1982, s. 37-61; Mehmet Yavuz, "Yabancı Kelimenin Arapça'da Kullanılışı veya Tanınmasındaki Ölçüler", *Nuşha*, I/2, Ankara 2001, s. 71-79.

SONER GÜNDÜZÖZ

TEVLİD
(التوليد)

Kulun iradî fiillerinin ilâhî bir tesir olmadan birbirini meydana getirdiği esasına dayanan Mu'tezile'ye ait teori.

Sözlükte "doğurmak" anlamındaki vilâd (vilâdet) kökünden türeyen tevlîd "meydana getirmek, bir şeyi başka bir şeyden elde etmek" mânâsına gelir. Terim olarak

"kulun, ihtiyarî fiillerini Allah'ın müdahalesi olmadan tabiattaki işleyiş çerçevesinde meydana getirmesi" şeklinde tanımlanır. Bu yolla bir fiilin meydana gelmesine veya bir neticenin doğmasına tevellüd denilir. Tevlîd Ehl-i sünnet ile Mu'tezile arasındaki tartışmalı konulardan biri olan kaderle ilgilidir. Kişiler, kendi istek ve iradeleriyle gerçekleştirdikleri eylemlerin sonuçlarından hem dünyada hem âhirette sorumlu tutulacaktır. İslâm mezheplerinin tamamı Cenâb-ı Hakk'ın bütün nesne ve olaylarıyla kâinatı yaratıp yönettiğini kabul eder. İnsanların ihtiyarî fiilleri de tabiattaki hadiselerin bir kısmını teşkil eder. Ehl-i sünnet kelâmcıları konuyu ilâhî ilim, kudret, irade ve yaratma sıfatlarının yetkinliği açısından ele alarak kullara ait fiillerin teşekkülünde ilâhî bir tesirin sözü olduğunu söylemiş, Mu'tezile kelâmcıları ise kulun sorumluluğuna felsefî bir zemin hazırlamak amacıyla böyle bir etkinin bulunmadığını ileri sürmüştür. Onların bu kanaatlerini delillendirirken kullandıkları kanıtlardan biri tevlîd teorisidir.

Fiilleri doğrudan (mübâşir) veya dolaylı (mütevellid) olmak üzere ikiye ayıran Mu'tezile'ye göre doğrudan fiil insanın kudret alanı içinde bulunup onun tarafından başlatılan, mütevellid fiil ise bir veya daha fazla vasıta ile gerçekleştirilen eylemi ifade eder (Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, IX, 37-38; Eş'arî, II, 402-409). Bir kimse tarafından atılan ve başka birine isabet ederek ölümüne yol açan taş örneğinde taşın atılması iradeli bir fâilden meydana gelmesi bakımından vasıtasız fiil, taşın hedefe ulaşması ve ortaya çıkan ölüm vasıtaya bağlı fiildir. Bu durumda taşın hareket edip sonuç doğurması tevlîd, bu fiilin sonucu mütevelliddir. Kelâm terminolojisinde fiilin sebebe bağlı olarak doğurduğu sonuçlara "ef'âl-i müvellede" (mütevellidât) adı verilir. Mu'tezile kelâmcılarının bir kısmı tevlîd teorisini ilâhî fiillere uygulamıştır. Bunlar, Allah'ın "ol" emriyle bir şeyi doğrudan yaratması gibi o şeyi sebepler aracılığıyla da yaratabileceğini söylemiş, bitkilerin tozaşması olayında rüzgârın aracılığını buna örnek göstermiştir (Kâdî Abdülcebbar, *el-Muḥîṭ*, s. 396; Eş'arî, II, 414).

İlk defa Bişr b. Mu'temir tarafından ortaya atıldığı söylenen tevellüd (tevlîd) kavramı (Şehristânî, I, 64), Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr ve Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Müslim es-Sâlihî dışında bütün Mu'tezile kelâmcılarınca benimsenmiştir. Kişinin kendi iradesi doğrultusunda meydana gelen fiillerin sonuçları yönünden fâ-

illerine nisbeti ve insan iradesinin mütevellid (edilgen, pasif) olamayacağı konusunda ittifak eden Mu'tezile kelâmcıları tevellüdün tanımı, fâili, hangi fiilleri kapsadığı vb. hususlarda farklı görüşler ortaya koymuştur. Onların mütevellidin fâili konusunda ileri sürdükleri görüşleri şöylece özetlemek mümkündür. a) Bişr b. Mu'temir, Hafs el-Ferd, Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf, Hayyât, Ebû Ali el-Cübbâi ve Ebû Hâşim el-Cübbâi ile Kâdî Abdülcebbar'ın da içinde bulunduğu çoğunluğa göre mütevellid fiillerin fâili bu fiilleri başlatan kişidir, dolayısıyla dünyevî ve uhrevî sorumluluk ona aittir (Hayyât, s. 60-61; Eş'arî, II, 402). Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf tevellüd sonucu oluşan sorumluluğu, fâilin gerçekleştirdiği fiilin meydana geliş biçimini ve doğuracağı sonuçları bilme şartına bağlamıştır. Bu konuda irade sıfatına dikkat çeken Hafs el-Ferd fâilin iradesi neticesinde meydana gelen her fiilin ona ait olduğunu söylemiştir. Ebû Ali ve oğlu Ebû Hâşim el-Cübbâi insanın güç yetirdiği fiillerle kalbin fiilleri diye nitelenen fikir, irade, itikad, pişmanlık ve bunların zıtlarının herhangi bir vasıtayla teşekkül etmediğini belirtmiştir (Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, IX, 13). Engeller ortadan kalktığında doğrudan meydana gelen veya dolaylı biçimde gerçekleşen fiiller arasında fark gözetmeyen Kâdî Abdülcebbar'a göre insanın seçme özgürlüğü bulunan her fiil ona aittir ve bu fiilinden sorumlu tutulacaktır (a.g.e., IX, 37-38, 75). Dolaylı fiillerde sorumluluk fâilin niyetine bağlıdır; onun tarafından kastedilmeyen bir fiil mütevellid diye adlandırılmakla birlikte o bundan dolayı sorumlu değildir (Şerhu'l-Uşûli'l-ḥamse, s. 393). b) Nazzâm'a göre tevellüd yoluyla meydana gelen fiiller eşyayı yaratmasının bir gereği olarak Allah'a aittir (Eş'arî, II, 405). Bu da bir kimse tarafından fırlatılan taş Allah Teâlâ'nın yöneltildiği istikamete doğru gitme tabiatına büründürmesi anlamına gelir. c) Muammer b. Abbâd'a göre hareket, sükûn, renk, tat, koku, sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlık gibi cisimlerde tevellüd yoluyla meydana gelen özellikler hulûl ettikleri cismin tabii fiilidir. Araz türünden sayılan bu fiiller üzerinde Allah'ın kudreti yoktur; araz niteliği taşımayan dirltme, öldürme ve renk verme fiilleri ise Allah'a aittir. d) Dirâr b. Amr'a göre dövmesonunda acının meydana gelmesi ve atılan taşın fırlaması gibi dolaylı fiiller hem Allah'a hem insana aittir (a.g.e., II, 407-408). e) İnsanın irade dışı fiilinin bulunmadığını söyleyen Sümâme b. Eşres'e